

НОМІНАЦІЯ УЧАСНИКІВ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ В ЗАКАРПАТСЬКОМУ ГОВОРІ

Анотація. У статті зроблено спробу етнолінгвістичного, словотвірного та лінгвогеографічного аналізу назв учасників поховального обряду в закарпатському говорі на матеріалі 40 н. п. Закарпатської області. Проаналізовано слова, які належать винятково до похоронної сфери, а також загальноживану лексику, семантичне поле якої включає й значення поховально-обрядової реальності.

Ключові слова: номінація, говір, сема, семантика, поховальний обряд, ритуал.

Дослідженню комплексу чи окремих ритуалів, пов'язаних із похованням та поминанням померлих у слов'ян, присвячено праці П. Богатирьова, Н. Велецької, О. Сєдакової, М. Толстого, С. Толстої та ін. Що ж стосується наукових пошуків українських етнолінгвістів, то на сьогодні добре вивчені поховальний і поминальний обряди Полісся у працях В. Конобродської [6, 7]. Інформацію про поховальний обряд у контексті дослідження лексики сімейних обрядів на матеріалі інших говірок чи говорів подано в наукових працях М. Бігуська (гуцульські) [1], В. Дроботенко (східностепові) [3], Ю. Руснак (буковинські) [9], О. Жвавої (подільсько-буковинсько-наддністрянське суміжжя) [5], Л. Хомчак (надсянські) [10, 11] тощо.

Мета нашої розвідки – етнолінгвістичний, словотвірний та лінгвогеографічний аналіз назв учасників поховального обряду в закарпатському говорі. Джерелом дослідження стали власні польові записи, зроблені протягом 2009–2012 рр. у 40 н.п. Закарпатської області.

Сема 'померла людина, мрець, покійник' представлена номенами *мерт'вий*, *мерт'виї* (у більш. гов.), *умерт'вий* (Люта), утвореними шляхом субстантивзації, а також віддієслівними та відприкметниковими суфіксальними дериватами *мерт'виц'* (у більш. гов.), *уміриц'* (ужан. гов.), *миц'* (Т.Бист., Чин.), *мер'лиц'* (Н.Дав.): [*даўно не так хо'вали ўмір'ц'а йак ти'пир*] (Бар.).

Активно вживаються в закарпатському говорі з цим же значенням також лексеми *трун* (усі гов.) праслов'янського походження [ЕСУМ, V, 657]; *ни^ебушичик*, *ни^ебушка*, *ни^ебушици'а* (перев. ужан. гов.), запозичені з польської мови, де виникли як суфіксальні утворення від псл. прикметника *niebogi* «померлий, покійний» (первісно «який уже не має своєї частки на цьому світі» [ЕСУМ, IV, 57]; рідше – *по'койник* (Кош.), *по'кой'нік* (Н.Дав.), *по'куїник* (Лоп.), *по'куїник* (Син.). Пор. псл. *рокоїь* «відпочинок, спокій, мир» [ЕСУМ, IV, 482]). Див літ. *небіжчик*, *небіжчиця* [СУМ, 5, 248], *трун* [СУМ, 10, 299], *покійник*, *покійниця* [СУМ, 7, 24] т.с.

Щодо складу виконавців обрядових актів, пов'язаних із виготовленням труни, копанням могильної ями, виносом померлого з хати і т. ін., то на

Закарпатті, як і в інших говорах та слов'янських мовах, вони варіюються в межах *свої* – *чужі*, *чоловіки* – *жінки*, *старі* – *молоді*, *парна* – *непарна* кількість. Такий розподіл функцій, на думку В. Конобродської, «зумовлений уявленнями носіїв традиційної культури про картину світу, що ґрунтується на бінарній опозитивності. Один із членів протиставлення, як правило, репрезентує померлого чи яке-небудь втілення смерті, зокрема *старі* як символ віджитого віку. Водночас виконання деяких обрядових функцій зумовлене фізичними властивостями чи традиційним розподілом обов'язків між чоловіками і жінками: *жінки* миють та одягають померлого, готують поминальні страви, прибирають у хаті, перуть одяг; *чоловіки* виготовляють труну, копають яму, несуть небіжчика до могили тощо» [7, 95].

Труну для покійника зараз у містах зазвичай купують, але в селах переважно виготовляють самі члени родини померлого або ж столяри [*с'тол'ары*] (більш. гов.): [*у нас тру'ну робл'ат с'тол'ары*] (Чин.). Лексема *с'тол'ар* є суфіксальним дериватом від *стіл*. Див. літ. *столяр* «робітник, фахівець, що займається обробкою (тоншою, ніж при теслярських роботах) дерева і виготовленням виробів із нього» [СУМ, 9, 728].

Людей, котрі копають могилу, на Закарпатті називають: *гробар'і* (усі гов.), *јамаш'і* (Ізки, Келеч., Шир., Дус.), *јамні'кы* (Ізки), *копа'ш'і* (Люта, Чин.), *копа'ч'і* (Кал.). У с. Сокирниця лексема *ко'паиш* має значення «людина, що обробляє ґрунт мотикою» [Саб., 149]. Усі ці номени утворені суфіксальним способом від іменників *гріб*, *јама* та дієслова *копати*. Назва *гробар* є літературною нормою української мови [СУМ, 2, 172]. Див. ще літ. *гробокопач* [СУМ, 2, 173], бойк. *јам'ар* т.с. [ОСБГ, II, 402]; пор. *јмар*, *ј*, ч., *діал.*, *заст.* Робітник-шахтар, що працював у ямі [СУМ, 11, 645]. У багатьох н.п. Закарпаття для цієї роботи немає спеціальних людей, її може виконувати будь-хто, за винятком близьких родичів: [*у нас й'яму копл'ут зна'ком'і і да'ли'к'і родич'і / ко'го пон'рос'ат*] (Нанк.).

У більшості районів Закарпаття могилу померлому копають у день поховання, оскільки існує повір'я, що викопана раніше могила забере на той світ ще когось. Однак на Перечинщині, Великоберезнянщині – за 2 дні до цього: [*груб^п копл'ат*

специално найнати люди за два дні / не мож вкопати за йден] (Дубр.). Респонденти з цих районів відповіли, що могилу починають копати в день смерті, а закінчують у день поховання (останню грудку землі з ями викидають, коли в церкві починають дзвонити за померлим).

Слід наголосити, що лексема *гробар*, крім вищенаведеного, має й ряд інших значень, зокрема вживається на позначення осіб чоловічої статі, які виконують цілий ряд поховальних обрядодій: 1) виносять мерця з хати; 2) несуть церковні корогви і хрест; 3) опускають труну в могилу і загібають яму. У досліджуваних говірках поширене дієслово *гробарити* «бути гробарем», що утворилося суфіксальним способом від *гробар*. У словнику І.Сабодоша, крім *гробарити*, зафіксовано також і похідний від нього суфіксальний дериват *гробар'ин'е* «заняття гробаря» [Саб., 52].

Упродовж церемонії відвідин рідні та близькі плачуть біля покійника, виявляючи своє горе, біль втрати. Проявом ритуального акту є голосіння, що на території Закарпаття та й, зрештою, в більшості регіонів України вже архаїзувалося. Натомість, за свідченням етнографів, у давнину природний стан скорботи ритуалізувала поведінка рідних покійника, які дряпали собі обличчя, наносили рани, стригли волосся. Недостатній вияв скорботи над тілом померлого як колись, так і тепер в українців викликає осуд. На обов'язковість ритуалу голосіння вказують також спогади про існування найманих виконавиць жанру подекуди на Поліссі, Гуцульщині. Іноді інформатори підкреслюють, що це було рідко, у поодиноких випадках, коли ховали бездітних і самотніх [7, 146].

Жінок, які оплакують покійника, називають *голдосіллями* (Ізки), *плакальницями* (Син., Кол.). Обидва номени утворені суфіксальним способом від дієслів *голосити* і *плакати*. Див. літ. *плакальниця, заст.* рідко т.с. [ВТССУМ, 981]. На запитання, чи є в селі спеціально найняті жінки, які оплакують покійника, усі респонденти заперечили. Тільки в Міжгірському районі пригадали випадок, коли після смерті самотньої людини зібралися за попередньою домовленістю кілька жінок і голосили (*заводили*) за нею, оскільки не було кому плакати. Згадку про існування найманих *плачок* у гуцулів, які голосять не з жалю, а для возвеличення померлого, подано в праці З.Кузелі, де наголошено також на вияві соціального характеру поховання і в цьому обрядовому акті: чим багатша, авторитетніша людина, тим більше і старанніше за нею голосять, а за дуже бідними, нікчемними не голосять узагалі [8, 199]. Проте звичай наймати плакальницю, як вважають дослідники, не був типовим для української культури [7, 199].

Священника і дяка, які служать похоронну відправу, здебільшого називають *пуп* (марамор., ужан.), *пін* (верх.), *пуп* (борж.), рідко *с'ващ'чен:ик* (усі гов.), *бат'ушко* (Сок.), *дак* (усі гов.): [*бат'ушко парас'тас уви'ч'ур'і с'лужит*] [Саб., 462]. Лексема *пін* сягає праслов'янського походження [ЕСУМ, 4, 410], *с'ващ'чен:ик* запозичене зі старослов'янської мови [ЕСУМ, 5, 200], *бат'ушко* – з російської [ЕСУМ, 1, 152], а *дак*, очевидно, через церковнослов'янську мову запозичене в давньоруську з грецької [ЕСУМ, 1, 153]. Див. розм. *пін* «духовне звання у православній церкві, середнє між єпископом і дияконом» [СУМ, 7, 538], церк. *священик* [СУМ, 9, 106], розм. *батюшка* [СУМ, 1, 112] т.с.; *дак* «служитель православної церкви, що допомагає священникові під час богослужіння; псаломщик» [СУМ, 2, 451]. Активно вживається в закарпатському говорі суфіксальний дериват *дак'овати* «виконувати обов'язки дяка». Див. *дакувати* «бути дяком» як розмовне і рідковживане [СУМ, 2, 451].

Після того, як покійника винесли з хати, існує звичай підмітати хату, аби вимести всі його земні гріхи або ж полегшити душі дорогу до Бога. Це доручають переважно вдові старшого віку, яку на Закарпатті називають *у(й)до'виця* (верх., борж., ужан.), *одо'виця* (марамор.): [*пос'л'е того / йак ме'р'ця уне'сли з х'яж'і / ш'шас'а одо'виця і ме'ла у х'яж'і / с'м'т'а с'ыле там / де у'сыпали і воду // іс'м'т'ом палит і в'инк*] (Нанк.). Лексема *у(й)до'виця* утворилася від псл. **vъdova* [ЭСРЯФ, 1, 282] за допомогою суфікса *-иц'*, а початкове *о* в *одо'виця* є гіперизмом. У деяких селах Хустщини цю обрядодію виконує *б'ідна ж'она* (Сок.), а на Великоберезнянщині *же'брач'ка* (М.Бер.), *не'пе'на же'браш'ка* (Люта). Однак у Кошелеві (Хустський р-н) такого звичаю немає: [*не' ме'штут у х'яж'і / ай ж'она таі д'іти с'гдавут на у'то м'істо, де ле'ж'аю по'койник / обы ў'о до'бройе с'гдало ў х'яж'і*]. Як засвідчують респонденти, у зв'язку з заборонаю церкви звичай підмітати хату поступово зникає.

Чоловіків, що несуть церковні корогви, називають: *навіза'р'і* (у деяких верх. гов.) – суфіксальний дериват від *навіза*.

Отже, у складі назв учасників поховального обряду закарпатського говору виділяємо лексику, яка належить винятково до сфери похоронної (*гробар'*, *голдосілляця*, *плакальниця*), а також загальноновживану лексику, семантичне поле якої включає й значення поховально-обрядової реальності (*ме'рт'виц'*, *уміриц'*, *ме'р'лиц'*, *у(й)до'виця*). За походженням це переважно суфіксальні деривати від праслов'янських основ. Більшість лексем вживається в літературній українській мові та в інших українських діалектах (*трун*, *покійник*, *небіжчик*, *гробар*, *ямаш*, *пін* тощо), виявляючи деякі фонетико-словотвірні особливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: автореф. дис... канд. філол. наук / Бігусяк Михайло Васильович; Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.

2. Богатыр'єв П. Г. Магические действия, обряды и верования Закарпаття / П. Г. Богатыр'єв // Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С.167–296.
3. Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Ю. Дроботенко. – Донецьк, 2001. – 23 с.
4. Дроботенко В.Ю. Омельченко З.Л. Словник родинної обрядової лексики східностепових українських говірок / В. Ю. Дроботенко, З. Л. Омельченко // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр.]. – Донецьк, 1996. – Вип. 2. – С. 264–269.
5. Жвава О. А. Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. А. Жвава. – К., 2010. – 22 с.
6. Конобродська В. Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Л. Конобродська. – Л., 1999. – 21 с.
7. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: Етнолінгвістичні студії / Валентина Конобродська. – Житомир, 2007. – Т. 1. – 356 с.
8. Кузеля З. Посижені і забави при мерці в українським похороннім обряді // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1914. – Т. СХХІ. – С. 173–224.
9. Руснак Ю.М. Лексика родинних обрядів у буковинському діалекті : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю. М. Руснак. – Чернівці, 2010. – 20 с.
10. Хомчак Л. Полонізми в лексиці родинної обрядовості надсянських говірок / Леся Хомчак // Діалектологічні студії: Запозичення та інтерференція. – Львів, 2010. – Вип. 9. – С. 159–176.
11. Хомчак Л.М. Проблеми дослідження родинно-обрядової лексики в надсянських говірках / Л.М. Хомчак // Наук. час. Нац. пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова. – Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. пр.] / [відп. ред. М.Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3. – Кн. 2. – С. 145–152.

Умовні скорочення назв джерел

1. ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. ДЛАЗ – Дзєндзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України): Лексика / Й. О. Дзєндзелівський. – Ужгород, 1958 – 1993. – Ч. I – III.
3. Матер. – Матеріали до словника буковинських говірок. – В 2-х частинах. – К. : Наукова думка, 1984.
4. Мигол. – Миголинець О. Ф. Практичні завдання з української діалектології для студентів філологічного факультету. – Ужгород, 2008. – 82 с.
5. МСГГ – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок. – Ужгород, 2005. – 266 с.
6. ОСБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984.–Ч. 1–2.
7. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2006. – Т.1–5.
8. Саб. – Сабодош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабодош. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
9. СУМ – Словник української мови / Редкол.: Білодід І.К. [голова] та ін. – К.: Наук. думка, 1970. – 1980. – Т. 1–11.
10. Тексти – Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. та передм. О.Ф.Миголинець, О.Д. Пискач. – Ужгород: Ліра, 2004. – 400 с.
11. ЭСРЯФ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Макс Фасмер. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

Список скорочень назв населених пунктів

1. Бар. – Баранинці Ужгородського району
2. Біл. – Білки Іршавського району
3. В.Вор. – Верхні Ворота Воловецького району
4. Вер. – Веряця Виноградівського району
5. Вол. – Волосянка Великоберезнянського району
6. Гор. – Горяни Ужгородського району
7. Д.Пол. – Довге Поле Ужгородського району
8. Дубр. – Дубриничі Перечинського району
9. Дус. – Дусино Свалявського району
10. Ізки – Ізки Міжгірського району
11. Кал. – Калини Тячівського району
12. Кел. – Келечин Міжгірського району
13. Кол. – Колочава Міжгірського району
14. Кор. – Королево Виноградівського району

15. Кош. – Кошельово Хустського району
16. Лоп. – Лопухів Тячівського району
17. Люта – Люта Великоберезнянського району.
18. М.Бер. – Малий Березний Великоберезнянського району
19. Майд. – Майдан Міжгірського району
20. Мир. – Мирча Великоберезнянського району
21. Нанк. – Нанково Хустського району
22. Негр. – Негровець Міжгірського району
23. Неліп. – Неліпино Свалявського району
24. Нерес. – Нересниця Тячівського району
25. Н.Вор. – Нижні Ворота Воловецького району
26. Н.Дав. – Нове Давидково Мукачівського району
27. Н.Сел. – Нове Селище Хустського району
28. Н.Студ. – Міжгірського району
29. Пер. – Перечин Перечинського району
30. Под. – Подобовець Міжгірського району
31. Приборж. – Приборжавське Іршавського району
32. Реп. – Репинне Міжгірського району
33. Син. – Синевир Міжгірського району
34. Сокир. – Сокирниця Хустського району
35. Тор. – Торун Міжгірського району
36. Т.-Б. – Тур'я-Бистра Перечинського району
37. Тюш. – Тюшка Міжгірського району
38. Черв. – Червеньово Мукачівського району
39. Чинадієво Мукачівського району
40. Широке – Виноградівського району

Olha Pyskach

The nomination of the funeral ceremony participants in Transcarpathian dialects

Summary. The given article is devoted to ethno-linguistic, linguo-geographic and word-formation analyses of names of funeral ceremony participants in Transcarpathian dialects. 40 settlements of Transcarpathia were interviewed.

Special words belonging to funeral sphere as well as commonly used words belonging to funeral ceremony reality are analysed.

Key words: nomination, dialect, sema, semantics, funeral ceremony, ritual.

Одержано 12.02.2013 р.